

ԲԱՆՆԱԽՐԱԿՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ(*)

ՆԵՐՈՇԱԿԱՆ

Հայ բանասիրութիւնը հազիւ հարիւր տարուայ կեանք ունի:

Կ'ակնկալուէր որ անոր զարգացման ընթացքը կանոնաւոր յառաջնադարձութեամբ ընթանար եւ անոր մշակները ի գործ զգեին առաւելաբար մեթոսիկ խուզարկու աշխատանք: Ա՞հ որ վերջապէս բանասիրութիւնը գիտութիւն մը կրնայ համարուիլ:

Թեեւ բաղդասաբար նոր ճիւղ մը հայ գրականութեան, սակայն անոր նուիրուողը հազիւ քէ ունենար խաբափման շղան մը, որ գրեթէ բոլոր գիտութեանց սկզբնական օրերուն յասուէ եւ, որովհետեւ եւրոպական սպեկտրու մէջ բանասիրութիւնը արդէն հասուն տարիք մը ունէր, իր բազմաւեայ բընական փորձարկութիւններէ քաղած դասերով, որոնք գիտական մեթոսի մը կանոններուն համազօր ուղեցոյցներ կը հայրապրէին:

Օտարազգի գիտնականներու հայ բանասիրութեան դատարին մէջ բացած նախնական ակօններուն հետեւեցան հայ բանասէրներ, հետզհետէ անող բուերով: Կատարուած եւ կատարուելիք աշխատանքները, ի հարկէ, չափազանց խաբախուսիչ էին եւ ի խոստումներով՝ ազդադային ձեւով բերուելիք արդիւնքներու մասին: Հնազանդած հայ մասնագիտներ, դեռ չբացուած համբերու նման, անհասուն ճիւղ ունէին որոնող գիտնականներու համար:

Սկզբնազգիներին իսպառ կորսուած, դարերու ընթացքին հազարուոր ընդօրինակութիւններէ անցած, ենթակա բանգէտ կամ անգէտ ընդօրինակողներու դիտումնաւոր կամ

անդէտ, նախապաշարեալ կամ անմեղապարտ յանելումներուն, յապաւումներուն, փոփոխութիւններուն, տառական կամ բառական սխալներուն, մանաւանդ պատմութեան վերաբերեալ ձեռագիրները, որոնք ամենեւեւ ի խոցելի են նման կամայական շարժագրութիւններէ, այս ամէնը կը ներկայացնէին բազմապիսի աշխատանքի դատար, ուր բանասէր մը միշտ պիտի կրնար ճիշդ մը գտնել իր դիտողութեան եւ դատողութեան մարզանքները կատարելու: Եւ առ իրով պիտի իրականանար: Արժեքաւոր նուաճումներ արձանագրուեցան եւ տակաւին կ'արձանագրուին երիտասարդ հայ բանասիրութեան կողմէ:

Նոր սկսած հայ բանասիրութեան առաջին ճնշելիք մասնագիրը եւ մասնաւոր իրաւագիտէն եւ պատշաճօրէն ըլլալու էր Մովսէս Խորենացին եւ իր անունով մեզի հասած եզրական Պատմութիւնը:

Բանասիրական առաջին հաւելանքի կտրծիքն իսկ — նամակի մը մէջ արտայայտուած — կասկած կը յայտնէր ի մասնաւորի պատմաճոր ապրած ժամանակի մասին: Հակառակ իր պատմագրի մէջ ինքզինքը Հինգերորդ դարու ճշդիման ճշդկայացնելուն, յաջորդական զարեւրէն մէկուն մէջ ապրած ըլլալու համզամբ կը շեշտուէր:

Այս ենթադրութիւնը, կասկածը կամ գաղափարը ոչ միայն ներելի էր, այլ որպէս բանասիրութեան մարզին ընտանի սովորական մէկ երեւոյթը, միշտ քաջալերելի, եւ երբեք պարտաւելի: Քանի որ, ինչ ալ եղած ըլլայ այս ենթադրութեան բնոյթը, ան պիտի զարնուէր գիտական խուզարկութեան փորձաբիւն, եւ եթէ ձախողեցան, մէկզի կը դուրս կամ կը փոխանակուէր ուրիշ վարկածով մը:

Բանասէրին կողմէ գիտնականի վայել մեծեցում մը երաշխաւորուիլ էր որ ինչ ալ ըլլար եզրակացութիւնը, հայ պատմագրութեան նպատակ մը կ'ընձեռէր: Եթէ ձախող, արդէն գոյութիւն ունեցող գաղափարի արժանահատութիւնը ա'լ աւելի զօրացնելու կը ծուռայէ: Եթէ յաջող, պատմական մրիկ տուելու մը լուծելու կը սատարէ, կամ կեղծիք մը դիմակազերծ կ'ընէր:

Գիտնականներու բիրտ, քաջաբանութիւն եւ ապա հայ, որոնք զբաղեցան Խորենացիի ժամանակով, հետզհետէ բազմապատկուեցան: Կ'ակնկալուէր որ գիտական վերլուծումի կաշաւարձ այս բանասէրները վերջնական լուծում

(*) Պատմութիւն Խորենացիի Քննադատութեան այս յօդաւածաբար խորագիրն է Զ. Բ. Արմէնի բանասիրական նոր եւ կարեւոր մէկ երկաթարկութեան զոր միայն տակ է եւ մօտ օրէն յայտնի տեսնել Ս. Արապոյ Տպարանէն:

մը տային զիրենք, եւ իրենց միջոցաւ մեզ չաշարող հարցին:

Յանկարծ խորհնացիի ուսումնասիրութեան նուիրում: Ուսնացող այս հոսանքը անակակալօրէն պոստրոնցաւ, գիտական մեթոտի քուսմբեր մէկ մէկու ետեւէ բաւազլոր խորհակուեցան եւ ալպանելի երեւոյթ մը, որու նմանը չէ արձանագրած խոհական բանասիրութեան զգաստ պատմութիւնը, ալկեց նրապարակը ալլանդակ փնտխմ մեկնաբանաւրկններով, որոնց բանասիրական գիտութեան բերելիք միակ նպաստը ամօրի զգացումն էր՝ կասարուած ասնձարձակ մտամարզանքներուն համար:

Բանասերներէն ոմանք կորսնցուցին իրենց քի՛ գիտական եւ քի՛ Ֆիզիքական պարարկութիւնը: Ձեռ գիտեր ինչպիսի անմանալի մտածելակերպ իրենց մէջ տրեցուց ասելութիւն գէպի հարիւրաւոր տարիներ առաջ մեռած հեղինակի մը, որ դարեւորով, մինչեւ իրենց օրը, ամենամեծ հիացման առարկայ եղած էր հայ բանքիմաց եւ իմաստուն գրողներէ եւ ճառողներէ: Եւ մինչնոյն անբացատրելի խորհուրդով այս անելութիւնը իրենց «գիտական» գրութիւններու մէջ զլուխ կը բարձրացներ, երբեմն անզուտ, երբեմն սփոխել, բայց միտք գգալի, նախասական բառերով եւ զարձուածներով:

Ամբաստանող զայրացկոս ցուցամասներ կը ճօնէին խորհնացիին եւ զայն կը կոչէին խաղաղախ, խաբեբայ, բանագող, կեղծարար, եւայլն: Իսկ անոր համբաւաւոր գիրքը կը իռչակուէր պատմական արժեքէ գուրկ ձախող ձեռնարկի մը:

Բանասիրական ենդիչերներու այս խումբը կը պատկանէր այն փաղանգին, որուն ճանգնական հաւատքն էր մերել խորհնացիի Հինգերորդ դարու մարդը ըլլալը: Ռեւէ դար ասկի վերջ, բայց ոչ Հինգերորդը:

Անոնց ամեն անկիւնէ կատարած կատարի գրողը պահ մը շփոթեցուց եւ շփոթեցուց Հին Պահակը, որ խորհնացիին Հինգերորդ դարու մտեցնագիր կը դաւանէր: Խեղճներ, պարտաւորական զգացումով վարակուած, հին Պարբեր զինուորներու նման, որոնք պարտաւոր՝ ռազմադատեան փախչելու ասեմ դէպի ետեւ գիրենք հալածողներուն վրայ փնտի մը նետեր կ'արձակէին, պատշաճանողական գրաւարձ բոլորներ արտասանեցին:

Վա՛յ այն անձին, որ հայ բանասիրու-

թեան ասպարէզ կ'ուզէր մտնել եւ կը համարձակէր «խորհնացիին Հինգերորդ դարու մարդ է» ըսելով՝ ճարպալ ելլել: Ալկալիսին ծաղրանքի առարկայ կը դառնար նման քրեւուականներ մը, որ սխալապէս ուրախեցան թեան վաւերացուցած պատմութեանը մէկդի ձգած, կ'ուզէ հին ծուկնոցած ձորձով հիւրասենեակներ այցելել:

Այլեւս կուսակցական պայտարի յոռեւ գոյն զլխաւոր մեքոսը նետ կը մտնէր բանասիրութեան անպատշաճ մարզը, ուր բոլորովին անբաղձալի տարական մըն էր, եւ իրաւունք-իսկ չուներ հոն ճնշելու: Այն է, իր կողմի սեսակները արդէն ապացուցուած իրողութիւններ նկատել, իսկ հակառակ կողմի փաստեր կամ անհետել, կամ ծաղրել, կամ ծաւակել փառելով մեկնաբանութիւններով: Անոր վրայ ալ աւելցու առաւել կամ նուազ չափով էինախնդիր ասելութիւն:

Հասկնալի էր, եթէ կուսակցական պայտարի ձեւ ստացած այս կողմը, իր անելութեամբ եւ կատարութեամբ, մուրէր երկու խումբերու մէջ, մէկ կողմէ՝ Հին Պահակը, միւս կողմէ՝ Հարաւածային Դումարակը:

Բայց ինչպէս բացատրել որ կուսակցամուկական անելութեան վարկներ առանձնապէս կեղծոցնացման Մուկես խորհնացիին անձին վրայ: Արդե՞տ անոր համար որ Պատմահայրը պատուոյ դաս չէր կրնար բանալ զինք խաղաղախ եւ խաբեբայ կոչողներուն դէմ:

Հայերէն Սուրբ Գրեհն վերջ հայ ժողովուրդի մեղիւրաբային ամենէն բանկապին մէկ գտնմէն հեղինակին հանդէպ այսպիսի եղբերելի ընթացք աւելի քան ցուալի է: Կրեւայինք բերելու քիչ մը միսիքարուիլ, եթէ գիտնալինք որ իրենց այս մոլեգին մարգանքներէն Հարաւածային Դումարակը ինքը, — ալ մոռնալք հայ բանասիրութիւնը — կրեւ օգուտ մը փողել:

Այդ ալ չեղաւ:

Շատ չանցած, անոնք սկսան իրար հակաւել: Գրեթէ մոռցած Հին Պահակը, իրենց իրենց մէջ բաժնուեցան, մէկուն եղբակցութիւնը միւսին անհաւանական կամ անհեթեթ բուեցաւ: Խորհնացիի համար անցնում մէկուն կողմէ որոշուած ժամանակաշրջան մը միւսին կողմէ անորոշուելի հռչակուեցաւ: Սքէ իրար անուանարկելու փորձը չըրին, պատմութեան այն կրեւը ըլլալ, որ իրենց

անփաղափական բառերը արդեն Պատմահոր գլխուն քափած ըլլալուն, սրտերնին գոհացած, կը գոհանային սառն ֆաղափաղութեամբ հակաճառելով մէկզմէկու:

Այլեւս Հին Պահակը կարծես հանդիսանոր դեր կը կատարէր, արտաքին սպասելով, սեմելու թէ ո՞ր պիտի լանգէր Հառուածային Գումարակի անդամներուն միջեւ միւրուսդ պայմարը: Այս վերջինները արդեօք պիտի կրնային վերջ ի վերջոյ խորհեմացիի համար ժամանակաւորա՞մ մը որոշել, այս կամ այն գարու մէջ, օտաւ օտաւի աւելի, օտաւ օտաւի պակաս, որու վայր ամենքը համաձայնեին, ու այսպիսով գոնէ օտանելի եւ ընդունելի հակաս մը ներկայացնէին, որ գոնէ աւերեւոյթա միապաղաղ ըլլար:

Կ'երեւի շղերին օտա թունդ ելած էր, որ ասոր մէջ ալ յաջողեցան, եւ իւրաքանչիւրը իրեն համար համբայ մը բանալու սեմկազին աշխատանքին կը մխրճուէր բանասիրական այս անել բաւուրէին մէջ: Իսկ ընթերցող մը, որ լուստես խիզախութեամբ որոշում կուտար աննոցմէ ամէն մէկուն ըսածը ուշադրութեամբ ի մէի ունենալ, քրոնիկ զլխու ցաւ կ'ունենար որպէս վարձատրութիւն իր յանդգնութեան:

Ո՞ր պիտի օտնէր մեզ այս խօսակցանքային: Արդէն Քսանթրոդ դարը կը մօտենար իր միջօրէին:

Ուսկից ուր չես գիտեր, խոհմիտ հոլ մը սկսաւ փշել: Բազմաթիւ օտարներու բանասիրական աշխատանքներէ ներկած զլուխներ, որոնց խօսքերը չէր կարելի անցկացնել թուրք, ձայն բարձրացուցին:

Սպանստիկան կ'որ քիճը սկսաւ ծռիլ, բոլորակ եղաւ եւ եղբարիկ դարձաւ՝ հասցունց կից հոն ուսկից սկսած էինք օտարներու առաջ:

Յաջողական եղեր Մովսէս խորհեմացիի մասին գրութիւն մը ըլլայի աւելի, ներկայացումն է հայ բանասիրութեան թուր մէկ եղին, որը պէտք է արձանագրուի որպէս յուշարար գոյիւր ուսանողներու թէ բանասիրական մարզանքներ ընդմիջօրէն գեթ պէտք է ըլլան կուսակցամոլական յոռի երեւոյթներէ, եւ պէտք է կատարուին համբերատար պաշտօնակներով, որ նախապայմանն է գիտական մեթոդի, ի օտն հայ մշակութիւն, եւ ինչո՞ւ չէ, ի փառքս յոգնացան բանասերին: Աշխատութիւնս կը բաղկանայ երեք Գլուխներէ. Ա. ԶԳԱՍՏ ՍՍԻԶԲ: Բ. ՄՈՒՆԳՆԱՍ ՄԻԶՆԱՐԱՐ: Գ. ԽՈՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Զ Դ Ե Ս Տ Ս Ե Ի Զ Բ

1

Մինչև խորհեմացիի պատմագրքին տպագրութիւնը, հազիւ թէ ան ենթարկուած էր քննական ուսումնասիրութեան:

Գոյութիւն ունեցող ձեռագիրներու թիւը քիչ էր, հազիւ քառասունն մօտ, հոս հոն ցրուած, գլխաւորաբար մին միւսէ հեռու վանքերու մէջ, գրեթէ անխնամ ձգուած, նման շատ մը ուրիշ ձեռագիրներու, որոնց փոշեպատ հանդիսաւ երբեմն կը վրդովէր պատահական գրաւորի մը հետաքրքրութիւնը:

Այսպիսի ընթերցողներ մեծամասնաբար եկեղեցականներ էին, շատ շատերը անձանօք օտարազգի հին պատմագրողներու գործերուն, և իրենց ուսումնքի պապակը առւելաւորապէս յաջեցուած հայ ձեռագիր մատենաներէ: Խորհեմացիի կը մօտենային որպէս Հայաստանեայց եկեղեցիէն Մուրբերու կարգ դասուած Թարգմանիչներէն միոյն, և անոր պատմագիրքը կը կարգային, որքան հայ հին թագաւորներուն և հռչակաւոր անձանց գործերուն ծանօթանալու, նոյնքան ալ գրական անվիճելի բարձր տաղանդի տուեաներով օժուել հեղինակի ոճը ըմբռնելուն:

Եթէ ձեռագրական շրջանէն խորհեմացիի գործով հետաքրքրուող եւրօպացի բանասէր մը գտնուած է, անոր յիշատակութեան կամ արձանագրութեան չենք հանդիպած, և վստահօրէն կրնանք ըսել թէ այսպիսի մէկը չէ գտնուած:

Իսկ հայ սակաւաթիւ ընթերցողներու համար, որոնք բարձր կրնային ունենալ ձեռագիր մը ձեռք անցնելու, խորհեմացիի արդէն կը ներկայանար ժամանակի դատաստանէն անցած վաւերական հանճար մը, որուն համբաւը, հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին իրմէ վերջ եկող մատենագիրներ կը գովարանէին:

Այսպէս, զոր օրինակ, Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոս, Ութերորդ դարու սկզբին, ՎՄԵԴՆ Իմաստասիրաց և հռչակաւոր ընդ առիցներս: Եւ Եղիշիկը ու իր ընկերները յիշելուն՝ Մովսէսի համար ալ

կ'աւելցնէ. «Որ ըստ նոցանէ և ոչ հեռի ի նոցանէ»:

Թովմա Արքեպիսկոպոս, Տիեզերահաւակեալ վարդապետ և քերթող: Կամ «Մեծ վարդապետ Մովսէս տիեզերահաւակ քերթողն»: Կամ «Մեծ քերթողն Մովսէս»:

Կաղանկատուացիին համար ան «Քերթողահայրն Մովսէս» է: Ասողիկ և ուրիշներ նոյնպէս. «Մեծ Վարդապետ Մովսէս Քերթողահայրն»: «Մեծ պատմագիր Մովսէս Տարօնացի»: «Մեծն Մովսէս, հանգոյն եւսփերայ, որ քերթողացն անուանի հայր»: Վերջապէս մեր մատենագիրներու Մովսէսի մասին յոյժ նպաստաւոր գաղափարները կրնանք խտացնել Տասներորդ դարու հեղինակ Կիրակոս Վարդապետ Գանձակեցիի իր Պատմութեան մէջ գրածը կրկնելով.

«Եւ զինի նորա (Ագաթանգեղոս) ամենահարուստն գիտութեամբ և մեծն իմաստութեամբ քան զյուդիս՝ սուրբ աշին Աստուծոյ Մովսէս Նորենացի, որ զհայոց պատմութիւն շարադրեաց բազմահանճար և յոգնաբերուաք բառիւք, և համատու պատմութեամբ և ընդարձակ մտքք ի նախին մարդոցն սկսեալ զյուդից աշանց իրս և ըզգործս և զարարս բերեալ մինչև ցկատաբուն մի սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետին, և զողբս ասացեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ աստանոր դադարեցունէ»:

Նորենացիի Պատմութեան մեր ձեռքը հասած ձեռագիրներու սակաւութիւնը նշկատի ունենալով, չէինք կրնար ակնկալել, որ բանասիրական քննութեան նիւթ դառնար այդ:

Սպասելու էր, մինչև տպագրութեան արուեստը հարիւրաւոր օրինակներ մատչելի դարձնէր ուսումնականներուն:

2

Ձարմանալի է որ առաջին տպագրուած հայերէն գրքէն, — Յակոբ Զուղայեցիի Պարգաւսմաբը, 1512ին — գրեթէ երկու հարիւր տարի կ'անցնի, որու ընթացքին բազմաթիւ ուրիշ հայերէն գրքեր կը տպագրուին զանազան քաղաքներու մէջ, Վիեննայի, Պոլսի, Հոռո, Նոր Զուգլայ, Ամբասթնրտամ, և այլն, մինչև կարգը գար Տիեզերահաւակեալ Քերթողահօրն պատմագրււքին մամուլ յանձնուիլը:

Ինչո՞ւ այսքան երկար պիտի սպասէր, չենք գիտեր: Նոյնիսկ Առաքել Դաւրիթեցիի Պատմութիւնը դեռ հեղինակի կենդանութեան իսկ կ'արժանանար տպագրութեամբ յոյս տեսնելու, երբ 1669ին, Ամբասթնրտամի մէջ Ոսկան Վարդապետ հրատարակեց զայն: Խորհնացին դեռ պիտի սպասէր քսանվեց տարի ևս:

1693ին Ամսթէրտամ կը հասնէր Թովմա Վարդապետ Նուրիշանեան, «ի վայելուչ քաղաքէ Վանանդու Գողթնեաց»:

Իրմէ առաջ ան հոն զրկած էր իր մօր եղբոր որդին Մատթէոսը, որ նախապէս գտնուած էր Ամսթէրտամ, և քաջ ծանօթ գրաշարութեան արուեստին, ինչպէս նաև իր երկու եղբորորդիները:

Թովմա Վանանդեցին, լուսամիտ անձնաւորութիւն մը, տպագրական գործի ջիւղմօրէն նուիրուած, դեռ Ամսթէրտամ չի մեկնած, Մատթէոսի հետ ծրագրիներ կը կազմէր իր ընկիւղքի մասին: Ան մեծ գովեստով կը խօսի իր ազգական գործակիցներուն վրայ, Նորենացիի պատմագրքէն Յիւլիանակարանին մէջ. «Զձեռնառնէ գործակալս իմ, զՄատթէոս՝ զկատարեալ հմուտն յարուեստ տպագրութեան . . . և զեղբոր որդի իմ զԴուկաս Ֆիլիսօֆա, որ է վարժ գտնադան լեզուաց»:

Տարի մը հազարէ անցած, 1695ին, Թովմա Վանանդեցին կը տպէր «Զվիպագրութիւն բազմերայտի առն Մօսխի Քերթօղահօրն, իրր առաջին պտուղ երախտեաց իմոց՝ աշխատութեանց, և իմովք ծախիւք»:

Իր աշխատանքով և իր ծախքով հրատարակած այս գրքին տպագրութեան սկսելէն մինչև վերջ հալածանքի կ'ենթարկուի խեղճ Թովման: Ո՞րք են հալածողները և ինչո՞ւ կը շարշարեն մարդը, որ այնքան օգտաշատ գործ մը կատարելու ձեռնարկած է, Թովման բացատրութիւններ չտար, բայց իր գառնեցած բառերը կարելի չէ առանց յուզուելու կարդալ.

«Այլ ի լինել ձեռնամուխ ամին իրեն՝ մինչև ցաւարտումն, կրեցաք և արբաք զյոգնաշնան, և զանհրելի զառնութիւնս, և զտուժման ի մերայնոց ուսումնաստեաց, հանապագաստու և չարարուեստ՝ արանց, որք մորթովք ոչխարենիւք պարուրեալ զինքեանս, իսկ ի ներքուստ յաւէտ զիշատոյ քան զգայս, և բերանք նոցա լի դառ»:

նույն ժամանակ, և ներգույնի համար՝ անհարազատ մահանայն բարևոյ, որոց կատարածն՝ ըստ գործոց իւրեանց »:

1695, լուսաւոր էջ մը հայ տպագրութեան մէջ, երբ վերջապէս հայ և օտարագիր ուսումնականներու մատչելի կ'ըլլար մեր Պատմահօր հոգեկաւոր գործը:

Այժմ այլեւս աւելի հազուադուր քան իորենացիի պատմութեան ձեռագիրները, ամէն անգամ որ ձեռք կ'առնեմ իմ փոքրիկ մատենադարանիս թագն ու պսակը կազմող Թովմա Վարդապետի հրատարակած այս սիրուն հատորը, «Ազգաբաժնիքիս Տոհմիս Յաբեքեան», երախտագրտական սովորաբար մը կ'ըսեմ այս արժանաւոր Կոպտեանցիին, քանզի այս Նուրիշանեանները արժանի են հայ ժողովուրդի ջերմ գնահատութեան իորենացիի Պատմութիւնը ի լոյս ընծայելուն համար:

Եւ յիշուի, Պատմագրքի հրատարակութեան վերջ Ներպապի պատմագիր գիտնականներ կը հետաքրքրուէին և կը կարդային զայն: Որպէս հինգերորդ դարուն գրուած պատմութիւն մը, բնականաբար հետաքրքրութիւն պիտի արթնցնէր:

3

Անգլիոյ մէջ Ուիլիամ Վիստոն և իր եղբայրը ձօրձ առաջիններէն էին որոնք մեծապէս շահագրգռուեցան իորենացիի գործով, և գիտակցելով անոր պատմական արժէքին՝ որոշեցին լատիներէնի թարգմանել զայն, որպէսզի բանասէր անձինք ուսումնասիրեն զայն:

Յայտնի է որ Վիստոնները մեծ լրջութեամբ կը մօտենային իրենց առաջադրած բազմաձայն այս ձեռնարկին, քանզի որոշած էին զայն տպել թէ հայերէն և թէ լատիներէն: Իսկ հայերէն գրքը Անգլիոյ մէջ գոյութիւն չունէին:

Իրենց թարգմանութեան իմ մօտ գըտնուած հատորին մէջ՝ բարբախտաբար մնացած է օրինակ մը այն չըլլաբերականէն, որ տպագրութեան համար բաժանորդներ ճարելու մտօք՝ զրկած էին բարեկեցիկ անձերու: Այդ կը կրէ Մարտ 19, 1729-30 թուականը:

«Պատմահայեր ունինք խորհելու թէ»,

կը գրեն Վիստոնները սոյն չըլլաբերականի մէջ, «հին հայերէն լեզուն, որ եւրոպացիներէ գրիթէ անտեսուած է, և նոյնիսկ անկատար ծանօթ նոր հայերուն, քանի մը հին և հետաքրքրական գործեր կը պարունակէ: Այդ գաղափարով մենք առհնէ մը ի վեր նուիրուեցանք սորվելու զայն, և մեր ակնկալութիւնները ճիշդ ելանո: Կը յիշեն Ս. Գրքի հայերէն հին թարգմանութիւնը, յետոյ կը խօսին իորենացիի գրքին, ուսումնագէտներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն անոր յիշած աղբիւրներու կամ հնդկաներու մասին, որոնք արժանի են քննուելու:

«Այս գիրքը տպուած էր Հայ Արքեպիսկոպոսի մը կողմէ Ամսթերտամի մէջ, 1695 թուականին, բայց ցարդ ուրիշ լեզուով տպուած չըլլալուն մենք զայն թարգմանեցինք լատիներէնի»:

Յետոյ շնորհակալութիւն կը յայտնեն կարգման ձեռքը իրենց նուիրատուութեանց համար, որ կարելի դարձուցին հայերէն տառեր ձեռք ձգել, և ապա կոչ կ'ընեն բաժանորդագրուելու:

Վիստոն եղբայրները յաջողեցան վեց տարի վերջ, 1736ին, հրատարակել իրենց քառածալ լատին թարգմանութիւնը, հայերէն բնագրով միասին:

Մինչ այդ ուրիշ գիտնականներ ալ հայերէն գրքերով կը զբաղէին: Ջոր օրինակ, Շրէտտէր, գերման հայագէտը, նոյն ինքն թովմա Վանդեցիցիէն և անոր եղբոր օրդի Ղուկաս Նուրիշանեանէն հայերէն կը սորվէր, և 1711ին Ամսթերտամի մէջ կը հրատարակէր իր «Արամեան Լեզուի Գանձ», հայերէն-լատիներէն կարեւոր գործը:

Արեւելագէտ մեծ համբաւ չհասն Մամբրէն Վ. տը Լաքրօզ հայերէն գրքերու ուսումնասիրութեամբ ալ կը պարապէր: Հայերէնի իր հմտութիւնը թերեւս այնքան ալ կատարեալ չըլլար, բայց կարգաքան էր իորենացին, յետոյ ուսումնասիրութիւններ պատրաստած էր Ստեփանոս Սինցեցիի, Հիթուս պատմիչի և Շնորհալիի մասին:

Ձօրձ Վիստոն, զեռ 1730ի սկզբին, Լաքրօզի գաղափարը ուզած էր իորենացիի մասին, յայտնելով թէ ինք և իր եղբայրը կը ծրագրէին լատիներէնի թարգմանել զայն, ու քանի մը էջ ալ իրենց լատին թարգմանութեան զրկած սոյն Արեւելագէտին:

Լաքրօզ իր պատասխանով էէր բաժնեւր Վիստոններու խանդավառութիւնը և համաժողով տէր որ հայ պատմիչը լատիներէնի թարգմանութիւնը:

Հոս մէջնեւրումներ կ'ընենք երկուստեք փոխանակուած թղթակցութիւններէն, քան զի այդ կրնանք նկատել խորենացիի քըննադատութեան շուրջ մղուելիք երկարամեայ պայքարին առաջին արձակուած գընդակները:

Զօրճ Վիստոն կը գրէր. «Հաճութիւն չես ցուցներ մեր դիտաւորութեան» Մովսէսի առասպելաց ի լատին թարգմանութեան: Մեծարելով ալ քու դատաստանդ, աւելի չափաւոր ենք ի մեր կարծիս: Յամենայնի ջատագով էնք խորենացւոյն պատմագրութեան, որ եթէ յաճախ առասպելախոսան, սակայն ոչ միշտ անօգուտ և խոտելի: Մեր խորհուրդն և մտածութիւնն է նախնի մատենագրաց գրածներն հաւատարմութեամբ ի յոյս ընծայել, և մեր կրթածին չափ այդ նորագիւտ և հաճուական պատմութիւնը հմտից խորհրդածութեանց ենթարկել, որպէսզի անանկով թէ՛ հայկական ուսումնարարական, և թէ՛ ուրիշ գրքերու ալ, նաև Ս. Գրոց թարգմանութեան քննութեան, որոյ յարգը մեզմէ աւելի կը ճանչնաս ու կը մեծարես: Գուռն բացողի ուսումնասիրութիւն, խորենացւոյ վրայ, — որովհետև քան զամենայն սիրելի է մեզ ճշմարտութիւն —, միտք ունինք համառօտ ծանօթութիւններ աւելցնել, որոնք կրնան ծառայել թէ՛ իր պատմութեան զանազան տեղերը լուսաւորելու, և թէ՛ միանգամայն անընդունելի համարուածներն մերժելու: Այս նպատակին հասնելու համար՝ սեծապէս օգտակար և հաճոյական պիտի ըլլան մեզ այն տեղեկութիւնները զոր խոստացար զրկել. քու աշխատասիրած Միւնենցւոյ վրոց, Հեթմոյ և Ներսէսի մենկաբանութեանց հետ՝ փափաքելի է մեզ գիտնալ խորենացւոյ մէջ գտնուած քանի մը անխմանալի բառից ճիշդ նշանակութիւնն ալ»:

Լաքրօզ Ապրիլ 20, 1730 թուակիր նամակով կը գրէ Սելիբեմ Վիստոնի.

«... խորենացւոյ վրայ իմ կարծիքս կ'ընթեռնուի ծանօթութիւնս վրայասանական քերթուածի կլայցեւոյն Ներսէսի: Միայն քանի մը խօսք աւելցնեմ: Կը համարիմ թէ այդ պատմութիւնը շարագրողը

ապրած ըլլայ ի միջոցի իններորդ և Տասներորդ դարուց, յաւուրս Բագրատունի իշխանաց, որ մեծ ազդեցութիւն ունին յայնմ ժամանակի, և իշխանք էին բովանդակ Հայաստան աշխարհի: Կը կարծեմ դարձեալ թէ զինուորական անձ մը եղած ըլլայ, զի հմուտ և յոյժ ճշգրիտ կը գտնեմ զնա ի նկարագրու մարտից և պատերազմաց, ինչպէս կը նկատես որ ի լուսանցս զրոցն տեղ տեղ նշանակած եմ»:

խորենացիի զինուորական անձ մ'եղած ըլլալու ենթադրութիւնը, որ Լաքրօզ կը հետևեցնէր պատերազմներու նկարագրութեանէն, սկսած Հայկի և Բէլի կոնիւն, ուր Բէլի զրահաւորման պատկերը այնքան տպաւորել կը ներկայացուի, կրնար ճիշդնացիին ուրիշ ենթադրութիւն մ'ալ ընել տալ, այն է թէ խորենացիին ճարտարապետ ալ եղած ըլլայ, դատելով քաղաքներու և ամրութեանց շինութեան նկարագրութիւններու մանրամասնութիւններէն:

Վիստոններու համար անհասկնալի քանի մը բառերու նշանակութիւնն ալ կուտայ Լաքրօզ, թէ և երբեքն սրտաւ: Բայց կ'իյնի Անգլիացի եղբայրներ յարաբերութիւն մշակած էին Ամսթէրտամ գտնուող Նուրիջանեաններու հետ, ի մասնաւորի Ղուկաս Բֆիլիսօֆան», որ իր լեզուագիտական հմուտութեամբ օգտակար եղած ըլլալու էր Վիստոններուն:

Լաքրօզի արտայայտած կարծիքը խորենացիի ժամանակի և արժանահաւատութեան մասին, պատճառ դարձած կրնար ըլլալ ուրիշ թղթակցութեանց, որոնց մէջ բաժնի ունեցեալ ըլլալու էին ուրիշ բանասէրներ ալ:

Հինգ տարի վերջ, Յունիս 19, 1735, Զօրճ Վիստոն կը գրէ.

«խորենացւոյ վրայ երկու կողման պատճառներն ալ խնամքով կ'ընելով, համառօտեմ յայտնեմ կարծիքս: Մեզի կը թուի թէ բաւական հմտութիւն ունեցող մասնեմագիր մ'է, զիւրահաւատ քան քննադատ, և այլոց երկասիրութիւններէն օգտուելով յօրինած է զիւր պատմութիւն հաւատարիմ և խոհական, սակայն յաճախ անստույգն ու զրիպականն իրրեւ ճշմարիտ աւանդելով: Հինգերորդ դարու մէջ ապրած է, և չկայ պատճառ մը յետագայ դարուց մէջ զինք գինելու, ուր ամենայն ազգային մատենա-

գիրք, և ի մասնաւորի Շնորհալի իր վերապատեանկանին մէջ կ'ընդունէր այդ դարու մարդ ըլլալը:

Տարի մը վերջ, 1736, Վիստոնները հրատարակեցին իրենց թարգմանութիւնը: Անցեալ հինգ տարիներու իրենց թղթակցութիւններու արձագանքը կարծես տուին հատորի Յառաջարանին մէջ, ուր ականաժանքով խօսեցան խորհրդացիի անձի մասին, Վիստոն՝ Լաքրօզի գրած վերոյիշեալ նամակին մէջ յայտնած էր իր կարծիքը, մերժելով Լաքրօզի և անոր նման մտածողներու գաղափարը կամ ենթադրութիւնը իւրեանցիի անձի, ժամանակի և անոր պատմութեան արժէքի մասին:

Ջարմանալի անկեղծութեամբ մը, հրատարակել եղբայրները Յառաջարանի մէջ կ'ըսէին թէ ով որ կը խորհի թէ այս պատմութեան գրքէն օգուտ մը քաղել կարելի է, այնպիսին բոլորովին անգրագէտ մէկը կը համարենք: Ուստի յոյսերնիս մեծ է թէ արգարադատ և հմուտ ընթերցողք մեր այս ձեռնարկը պիտի չարհամարհեն, որ այնպիսի մանահին լեզուով շարձարուած երկասիրութիւն մը ի խաւարէ ազատելով է լոյս կ'ընծայենք:

Հետաքրքրական է նկատել թէ խորհրդացիի քննադատութեան այս առաջին էջը, մէկ կողմէ Լաքրօզ, որ ոչ այնքան խորունկ ուսումնասիրութեամբ մը, պատմագիրը ինչն երրորդ կամ Տասներորդ դարու մարդ կը համարէ և անոր պատմագրած առասպելները թարգմանուելու իսկ անարժան գործ միւս կողմէ Վիստոնները, որ խոհական և չափաւոր արտայայտութեամբ կը հակաճառեն Լաքրօզի տեսակէտներուն, կարծես գալիք քննադատական պայքարի երկու ճիւղերու ընդմիջակէ մը կը հայթայթէ: Սա տարբերութեամբ սակայն որ Լաքրօզի հետեւողներէն ոմանք չափ աւ օսման պիտի անցնէին, և Լաքրօզի կէս մը սքօզեալ արհամարհական թեթեւ շեշտին տեղ, հուր ու մուր թափէին մատենագրի գլխին:

ՀՐԱՆԻ Բ. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 1)

ԳԻԼԳԱՄԷՇԻ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ԷԼԵԳԵՐՈՐԴ ՏԱԽՏԱԿ

Սրբազան անտառին տեսքը կը գինովցընէ հանդիսատեսները: Ահեբան գարվարի ի վար, մայրին՝, մայրին՝, ուռճացած, ասոնց շուքն աղու, հեշտազեղ:

Գիշերային տեսիլք մը կը խուզէ Գիլգամէշի նինջը: Էնքիտու կը մեկնաբանէ օբարեկամ, քու երազն է նպաստաւոր, լեռը զոր ցուն տեսար իւրմարաւն է, պիտի ձերբակալենք իւրմարաւն, պիտի գայն սպաննենք, և իր դիակը պիտի նետենք դաշտի վրայ: Էնքիտուի երազը մինչդեռ, զարհուրելի տպաւորութիւն մը կ'առաջացնէ գերկինքը կ'ոռնայ, երկրը կ'որոտայ, լոյսը կը նուազի, աստուրը կը տիրէ, փայլակը կը փայտատակէ, մահ կը տեղայ: Անտառի խորերը, Գիլգամէշ կը ճեղքէ մայրին իր կացինով: իւրմարաւն կը լսէ, կը կատարի, օճճ է վերգոված ծառերը որոնք աճած են իմ լեռներուն վրայ: Սարսուռ մը շրջան կ'ընէ Գիլգամէշի երակներէն: Հեղեղանման արցունքներ կ'ազօսեն իր այտերը: Շամաշ աստուած է՝ անտեսներ իր հաւատարիմ ծառային պաշտօնները: Կը խրախուսէ գայն: Ութը գեհենային քամիներ կ'առնեն իր գորգուրանքը, օճճ հովը, հիւսիսային հողմը, հարաւային քամին, ամպրոպը, մրրիկը, ցուրտ հովը, փոթորիկը, առք քամին, որոնք կ'անդամաւորւնեն իւրմարաւն: Ենթադրուող արտայայտութիւններ կ'արտաբերէ իւրմարաւն ներքնապատմութիւն շահելու սիրտը: Անողոք գիրք մը կ'սրբագրեն ընդգիծողները: Վարկեանը բարեպատեհ կը թուի: Կը գլխատեն իւրմարաւն:

ԷԼԵԳԵՐՈՐԴ ՏԱԽՏԱԿ

Յաղթական ժպիտը կը գծուի Գիլգամէշի շրթներուն վրայ: Կը լուայ իր վարսերը, իր զենքերը կը մաքրէ, կը փռէ հեղինք իր ուսերուն վրայ, շքեղ զգեստներ կը փոխանակեն հինները: Սիրոյ կայծը կը հրգեցնէ հեշտանքի գիցուհւոյ՝ Իշտարի սիրտը: Զգլխած պարմանի գեղութիւնէն, մահահանացունքու միջև անմահ փառքի առաջ-